

УДК 321:004(477)

Комарова Т.Г.

Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна

ЛЮДИНА І ПОЛІТИКА В ІНФОРМАЦІЙНУ ЕПОХУ

Розглядаються питання взаємодії людини і політики в інформаційну епоху. Зовнішнє середовище існування людини постійно змінюється, висуваючи нові виклики. Як окремій людині, так і суспільству в цілому слід динамічно адаптуватися. Аналізуються процеси взаємовпливу техніко-технологічних та аксіологічних змін. Визначається, що свобода людини є найважливішим вектором для сталого розвитку суспільства на інформаційному етапі. Свобода розглядається у різних вимірах. Вона реалізується через справедливість, співпрацю, безпеку життя людини, яка гарантується ефективною державою.

Ключові слова: інформаційна епоха, свобода, справедливість, політика, індивід, суспільство, стабільність, соціальний мутуалізм.

Комарова Т.Г.

ЧЕЛОВЕК И ПОЛИТИКА В ИНФОРМАЦИОННУЮ ЭПОХУ

Рассматриваются вопросы взаимодействия человека и политики в информационную эпоху. Внешние условия существования человека постоянно изменяются, преподнося новые вызовы. Как отдельному человеку, так и обществу в целом необходимо динамично адаптироваться. Анализируются процессы взаимовлияния технико-технологических и аксиологических изменений. Определяется, что свобода человека является важнейшим вектором для стабильного развития общества на информационном этапе. Свобода рассматривается в разных измерениях. Она реализуется через справедливость, сотрудничество, безопасность жизни человека, которая гарантируется эффективным государством.

Ключевые слова: информационная эпоха, свобода, справедливость, политика, индивид, общество, стабильность, социальный мутуализм.

Komarova T.

PERSON AND POLITICS IN INFORMATION AGE

The article deals with questions of human interaction and politics in information epoch. External conditions of human existence constantly change, presenting new challenges. For individual and society as a whole, it is necessary to adapt dynamically. Processes of mutual influence of technical, technological and axiological changes are analyzed. It is determined that human freedom is the most important vector for the stable development of society in information stage. Freedom is seen in different dimensions. It is realized through justice, cooperation, safety of human life, which is guaranteed by an effective state.

Keywords: information epoch, freedom, justice, politics, individual, society, stability, social mutualism.

Технологічні зміни та їх людиновимірне використання потребує трансформації ціннісно-світоглядних настанов сучасної людини та суспільства загалом. Це пояснюється тим, що коли технології будуть новими, а засоби та ціннісні смисли їх використання – старими, то проблеми, які породжували конфлікти на ґрунті суспільної нерівності, диспропорцій, безжального

використання природного середовища та загрози існуванню людства перед бездумним впровадженням нових технологій маніпулювання, будуть лише поглиблюватись. Отже, сьогодні важливими є зміни у настановах суб'єкта – людини як творця сучасності.

Сьогодні спершу позитивно-ейфорійне сприйняття новітніх технологій у векторі проектування нових утопій (чи дистопій у зворотному сенсі), змінилося більш поміркованою позицією роздумів про вплив технологій на суспільні процеси, на зміну

середовища життя людини та про взаємозв'язок техніко-технологічних нововведень і суспільних трансформацій.

Суспільствознавці звертають увагу на специфіку сучасних умов існування людства і підкреслюють саме інформаційну якість нового етапу розвитку. Особливо, слід виділити доробок таких науковців, як М. Кастельс, Е. Тоффлер, Дж. Нейсбіт, Т. Фрідман, З. Бауман, У. Бек, Е. Гідденс, К. Мей, які висвітлюють проблемні питання з різних сфер суспільного життя через пріоритетне застосування методології філософського аналізу. Метою цієї статті є з'ясування непростой взаємодії людини та зовнішнього середовища, яке, безумовно, змінилося та продовжує динамічно трансформуватися, висуваючи нові виклики, до яких людині слід адаптуватися.

У традиційному суспільстві головною загрозою була природа, і завданням виживання та адаптації людини у світі було її пізнання та підкорення цієї природи. Сьогодні джерелом загрози є сама перетворювальна діяльність людини. І тому у «суспільстві ризику», «другого модерну» стає нагальною потреба свідомого політичного регулювання здатності людини змінювати навколишнє середовище. Динамічність політики, важливість її публічності, трансформації влади як регулятора відносин розподілу цінностей відповідає тільки-но розпочатій раціоналізації другого ступеня, переходу від «простої» до «рефлексивної» модернізації. Особливість нинішнього етапу модернізації полягає у необхідності контролювати соціальні, економічні, екологічні кризи, які породжуються самою раціональною діяльністю людей. Рефлексія розуму з предмету вузько цехового інтересу філософів перетворюється на наявну соціальну проблему [1].

Для людини античної епохи світ вимірювався поняттям ойкумени, що відповідало знаному світу. Середньовіччя втиснуло людину у межі світу феодальних господарств, на який був розтягнутий західно-європейський універсум. Перетворення епохи Відродження, а потім Нового часу змінили картину світу: перед людиною розкрився всесвіт, який кликав до безмежних дій і можливостей, однак без наявних відповідних технологій опанування, світ жахав людину. Проблема культурного прогресу неможливо розглядати без погляду на змістовні складові розуміння та практичного втілення свободи як запоруки творчості, що за визначенням видатних

гуманістів епохи Відродження, зосередженої на людині, становить виключно родову якість людини, яка дорівнює її Богу. Як Бог створив світ і людину, так людина творить царину культури.

Аксіологічний зміст визначення людини сьогодні, в інформаційну епоху, набуває особливого звучання. Свобода і культура мають один стрижень визначення – творчість, що пов'язує ці феномени. В епоху знань і інформації як «ключової виробничої сили» (М.Кастельс), на нашу думку, саме повернення до розуміння людини як творчої істоти може зіграти вирішальну роль у наслідках знакових змагань між аксіологією та технологією діяльності людини.

Картина світу сьогодення ввібрала у себе те, що було напрацьовано попередніми поколіннями, однак завдяки ІКТ, на інформаційній стадії, коли виникає мережеве суспільство, відбувається повернення до людини як центру світобудови. Людина вже не розчиняється в безмежжі всесвіту, а може гармонійно поєднувати, згідно з Г. Сковородою, макрокосм всесвіту та мікрокосм індивідуального людського буття. Отже, від гуманізації взаємодії людей, її відкритості, неформальності добору аксіологічних смислів залежить те, яким буде застосування ІКТ на благо людини у Новітній час.

Дослідники тенденцій нової епохи визначили необхідність змін соціально-економічного, політичного й духовного плану для гармонізації буття світової спільноти. Однак відмічають дещо локальне, елітарно означене коло людей, які найбільшою мірою залучені до використання ІКТ та отримання прибутків від цього. Значна частка цього «елітарного клубу», долученого до феномена мережевого суспільства, концентрується у розвинених країнах, у той час, як в іншій частині світу, згідно з М. Кастельсом, логіка мережевого суспільства будується здебільшого на старих аксіологічних засадах отримання прибутку. Елітарна спільнота виділяє та інкорпорує до своїх структур найбільш корисні соціальні сегменти, залишаючи за межами значний відсоток населення країн периферії.

Головні міські центри, глобалізовані види діяльності і високоосвічені соціальні групи залучаються, підтримані інтернетом, до глобальні мережі, в той час як більшість регіонів виключаються з них. Економіка та інформаційна система, що розвивається з швидкістю ІКТ (насамперед інтернету) включились до траєкторії розвитку з обмеженим вибором. Причому інтереси та

ідеологія еліт базується на діючій європоцентричній моделі розвитку, виключаючи можливості пошуку та реалізації альтернативних форм (менш техноємких, менш продуктивних, однак більш близьких історії, культурі, природним умовам і, відповідно, здатним задовольнити більшу частку населення країн, спосіб життя, засади свідомості й світогляду яких відстають від історично безперервного мейнстріму). Тобто цифровий розрив утворився між суспільствами, які мають матеріальні та культурні передумови для існування у межах інформаційного світу, та тими, хто не має можливості адаптуватися до швидкісних змін. Відбувається об'єднання у мережу тих сегментів, які є найбільш успішними, адаптованими, творчими. Зворотним боком нової епохи, таким чином, є маргіналізація, фрагментація суспільств і державних інститутів, формування нової елітарної ідентичності глобалізованого характеру.

У часи, коли людина чітко ідентифікувала себе у просторово-часовому континуумі, складовими ідентичності були фактори традиційного характеру – місце проживання, сім'я, соціально-професійна приналежність, нація, держава. Ідентичності поступово ускладнювалися відповідно до рівня інтеграції співіснування. Сьогодні виникає новий тип інтеграції людського співіснування, пов'язаний із новими технологіями та процесами глобалізації.

Виклики ідентичності, на нашу думку, мають амбівалентний характер. З одного боку, це підсилення рівня абстракції у формуванні ідентичності (планетарного глобального масштабу). Великі обсяги інформації, швидкісні зміни, постійне розмаїття світу призводять до посилення невизначеності й, відповідно, непевненості людини у своєму майбутньому. У. Бек характеризує це як суспільство ризику, коли невизначеність-ризик є середовищем існування сучасної людини. Світ, за висловом З. Баумана, став непізнаним до кінця [2]. Світ втратив чітко означені центри рішень, або центри дій, логіку впливів яких можна передбачувати, розуміти й, відповідно, прогнозувати перспективи. Сьогодні таких «центрів дій» багато, і діють вони нескоординовано. Сьогодні світ ще продовжує глобалізаційний тренд, водночас втрачає загальні правила, чіткі ідентичності та прив'язаність залежності процесів у тих чи інших країнах до відповідно визначених у просторовому вимірі центрів прийняття рішень.

З іншого боку, як стверджує Т. Фрідман, світ став «пласким», що виявляється у порушенні старих ієрархій та зрівнюванні поля гри. «Куди б ми не кинули погляд, всюди ієрархічні структури або вимушені витримувати натиск знизу, або самі перетворюються, клеючи з вертикальних структур більш горизонтальні, що більше відповідають моделі рівноправної співпраці» [3]. Ці процеси у конкретному вимірі спричинюють закінчення епохи вертикальної політики, коли компанії, інститути, мас-медіа тощо були закритими спільнотами (просторово визначеними ідентичностями), що з великими труднощами мобілізували капітал та ресурси на свою підтримку. Сьогодні сегменти, що не задовольняють вимогам логіки розвитку інформаційної цивілізації, можуть бути в будь-який момент виключені та замінені на підключення до мережевої взаємодії інших, більш успішних і агресивних гравців.

У виборі цілей та проєціюванні себе на них визначається сутність людини. Свобода реалізується скрізь, де людина вільно прагне чогось відповідно до своїх бажань, інтересів, цілей на основі знання об'єктивної дійсності. Свобода як певний зміст людського буття, набуває різних форм: фізичної, соціальної, моральної, особистісної. Більшою мірою інституціоналізованими формами свободи виявляються політична та економічна, які становлять підґрунтя свобод громадянських, свобідний вибір індивіда – громадянина приводять у відповідність до існуючих соціальних цінностей і норм, а також до інтересів співгромадян і суспільства в цілому. Свобода як справедливість, на думку Р.Арона, виявляється в тому, що кожен у суспільстві має надію на те, що він може покращити свій соціальний стан, піднятися на наступний соціальний щабель, має гарантії отримання винагороди за свою працю, що відповідатиме витраченим зусиллям [4, с.283-284].

Широким твердженням стосовно погляду на інформаційне суспільство є таке, що сучасні ІКТ сприятимуть активнішому залученню індивідів до суспільного й політичного, зокрема, життя. Нові технології масових комунікацій створять умови для утворення спільнот, що зможуть конкурувати із державою як ключовим, класичним, агентом упровадження політики, що є сферою взаємодії різних соціальних інтересів задля формування певного проєкту суспільної цілісності. Однак людина часто не має ні часу, ні насаги на участь у

активному захисті чи, навіть, моніторингу стану своїх справ і свобод. Ситуація «плинної сучасності» (З. Бауман) ставить індивіда перед великим обсягом різноманітної інформації, а новітні технології масової комунікації здатні нескінченно спотворити реальний стан речей, увівши людину у цілковито штучно спроектовану віртуальну реальність. Виникає питання вірної оцінки інформації, інтелектуального осмислення наслідків і результатів інформаційної революції, її закономірностей. Функціональна неграмотність може стати великою небезпекою для подальшого соціального розвитку. Необхідний прорив у самопізнанні суспільства, щоб високі технології не були використані задля лихих цілей [5, с. 63].

Як зазначає М. Маклюєн, засіб повідомлення є самим повідомленням [6, с.303]. М. Постер дає стадійно характеристику цього феномена. Він визначає три різновиди обміну інформацією, що становить стрижень будь-якої комунікації: міжособистісний (вербальний), письмовий та електронний. Для першого головним є відповідність символів, для другого – репрезентація знаків, для третього – інформаційна симуляція. Ці рівні не є послідовними, хоча й кожен наступний ішов за попереднім. Вони перетиналися, накладалися один на одного, тобто із винаходом ІКТ не лише виникла нова форма інформації (електронний обмін), а й дві попередні змінили свої властивості [7, с. 6-7]. У міжособистісному форматі комунікації вже не домінує фізична близькість, людей не обмежує простір та, навіть, кількісні параметри кола спілкування.

Всередині інформаційного суспільства, зазначає М. Постер, відбувається активна децентралізація комунікації, індивіди мають змогу перебудовувати свої комунікаційні мережі: підключатися до вже існуючих спільнот, або ж, навіть, будувати власні [8]. Потенційна анонімність онлайн-комунікацій відкриває широкі можливості для гри ідентичностей. Можна стверджувати, що у віртуальному спілкуванні є простір для вибору, за кого себе видавати. Здавалося б, це дієвий шлях для особистості, щоб захищатись від соціальних обмежень, однак слід зауважити, що вибір ідентичностей, мабуть, обмежений здібностями індивіда, його інтелектуальним потенціалом, особистими, соціальним вподобаннями та налаштуваннями. Які цілі переслідує суб'єкт у комунікаціях, чи здатний він до саморефлексії та до погляду на себе як на іншого. Не дивлячись на те, що інформа-

ційна епоха створює широкі можливості для залучення громадян до політичного життя шляхом спрощення процедур доступу до інформації та самої участі, практика навіть визнано демократичних країн показує, що громадяни не поспішають максимізувати у цьому свої зусилля. І важливою перешкодою цьому є те, що загальнопоширена стандартизація та використання експертних систем при виконанні робочих обов'язків помітно обмежили свободу індивідів. Л. Вінер вважає, що це може призвести до втрати інтересу громадян до політики [9], оскільки вони будуть очікувати, що у цій сфері на них чекають ще більші вимоги, ніж на робочому місці, де запити інформаційного суспільства потребують великих особистих витрат, мобілізації та відповідальності. Стосунки між керівниками та підлеглими не лише змінили свого джерельного владно визначеного змісту, а й набули підсилення за рахунок технологічних можливостей максимізації вимог.

У розрізі погляду видатного дослідника інформаційної епохи Л. Мамфорда суперечності між позитивною і негативною свободами являють собою конкуренцію технік соціальної взаємодії: авторитарної та демократичної, які відповідають вертикальному та горизонтальному вимірам влади. Зрозуміло, що одні і ті самі технологічні здобутки можуть використовуватись у різний спосіб. Авторитарні техніки спрямовані на централізацію, підсилення включення індивіда до певної цілісності з підпорядкуванням його власних інтересів загальним цілям. Однак, як стверджує Л. Мамфорд, важливо щоб людина продовжувала розвиватися в умовах демократії: суспільний устрій має існувати задля людей, а не системи [10]. Демократичні техніки, які за умов демократичного суспільства отримали нові можливості, навпаки, є виразом децентралізаторських тенденцій, що у практичному плані виявляються у пріоритеті інтересів індивідів та окремих груп спільнот.

Роль індивіда, його відповідальність зросли разом із можливостями для самовиразу. Разом із цим підвищилось значення міжособистісних стосунків у сенсі соціальної взаємодії, спрямованої на підтримання спільних ідентичностей. Дехто навіть очікує, що в інформаційну епоху нове суспільство буде вільним від «непотрібної влади» вертикального виміру. В. Дізарт визначав інформаційну політику не просто як подальший розвиток класичного змісту політики як такої, а як її інший вимір. Це

можливо завдяки тому, що нові технології полегшують комунікацію між індивідами та сприяють консенсусу між різними політичними силами. Керовані економічними чинниками нові мережі можуть вийти за рамки урядових і бізнесових послуг у сферу споживачів, а уряд і приватний сектор співпрацюватимуть задля подальшого розвитку інформаційного суспільства. Співпраця всіх суспільних агенцій має велике значення для стабільності в інформаційну епоху [11, с.40-41].

Проблеми політичної індивідуалізації як важливого виміру політики нової доби розглядали такі автори, як Дж. Нейсбіт і Ч. Ледбітер. Дж. Нейсбіт визначає, що тенденції децентралізації та регіоналізації, що мають підґрунтям політичну індивідуалізацію, підсилюються. Їхній зміст полягає у тому, що старі стратегії розвитку, засновані на задоволенні інтересів влади (певних її центрів) поступаються новим, що зорієнтовані у першу чергу на задоволення інтересів громадян, індивідуальні зусилля взаємодії яких інтенсивно утворюють нові осередки влади, локально дифузного кшталту [12, с.164-165]. На думку Ч. Ледбітера, втілення утопічної ідеї самоврядування набуває в інформаційну епоху визначального характеру [13, с. 224]. Це стає можливим завдяки доступу громадян до інформації, яка раніше була доступною лише урядовим структурам. Отже, поряд із політичним індивідуалізмом, коли зростає індивідуальна відповідальність та налаштування на відповідні інтереси, формуються умови для нових форм політичного колективізму: від груп тиску до мереж взаємодопомоги.

Слід погодитись із М. Кастельсом, який розмірковуючи над проблемою свободи в інформаційну епоху, зазначав, що на початку XXI ст. у світі інтернету склалась комбінація, що викликає стурбованість: глибоко вкорінена лібертаріанська ідеологія у поєднанні з практикою контролю, що все більш поширюється [14, с.216].

Інтернет і світ, який розбудовується навколо нього, з первісної царини свободи перетворюється на «скляний дім», електронний паноптикум, де реальністю є постійний контроль [14, с.212]. Глобальні мережі неможливо контролювати, однак людей, які їх використовують, – можна. І це буде відбуватися й далі, коли суспільство, на думку М. Кастельса, не зробить вибір на користь свободи інтернету. За висловом М. Кастельса, розгортається боротьба кодів проти кодів. Технологіям контролю все же

такі можуть бути протиставлені технології свободи, спрямовані, як ми розуміємо, на те, щоби нові технологічні здобутки отримали новий зміст, а їх позитивні інноваційні можливості не були перетравлені старими інститутами та владними кодами.

Є певні умови для перспектив реалізації засад колективних настанов на інформаційному етапі. Насамперед, це те, що інформація поширюється як дар, а не товар. В економіці дарів, яка протистоїть капіталістичному принципу отримання прибутку, утворюються нові виміри соціальних відносин, де ознаками соціального визнання вже не є володіння матеріальною власністю, а знаннями та інформацією. Причому змінюється зміст володіння з мети отримання прибутку на отримання визнання, індивідуального творчого внеску у суспільні проекти, тобто своєрідний соціальний мутуалізм (від англ. *mutuus* – взаємний, тривале взаємокорисне співмешкання двох організмів різних видів, одна з форм симбіозу). Соціальний мутуалізм як форма соціальної взаємодії передбачає взаємодопомогу, за якої кожна зі сторін приносить користь одна одній. Такий стан побудований на соціальному визнанні місця людини у ієрархії, що будується у межах спільнот. Таким чином, в інформаційну епоху, з одного боку, розширюються можливості для індивідуалізації соціального простору, а з іншого – ефективно просування людства до більш соціально комфортного життя неможливе без громадянського суспільства, без визначення спільних цілей і шляхів їхнього досягнення. Ми бачимо, що проблема позитивної та негативної свободи, авторитарних та демократичних технік соціальної взаємодії, індивідуалізації та комунітаризації (або ж мутуалізації) під знаком нових форм колективізму є різними аспектами одного феномена сучасного життя: з одного боку, усамітнення людини, з іншого – взаємозалежність та прозорість особистісних автономних просторів.

Серед стратегій досягнення суспільної стабільності у цьому плані можна визначити як мінімум три «чисті» типи: пріоритет індивідуалізації за рахунок позитивної свободи та будь-якого спільного групового; стратегія поновлення диктату загального над будь-яким приватним (що відповідає тотальній моделі стабільності); стратегія гармонізації індивідуального і колективного на засадах принципу соціального мутуалізму. На нашу думку, перші дві стратегії мають у разі абсолютизації

негативні наслідки. Ідеологічними втіленнями цих методологічних підходів конструювання соціальної взаємодії були у минулому столітті лібералізм і комунізм. Ці ідеології визначали основний зміст боротьби проєктів суспільного життя для значної частки населення Землі та знаменували радикальні позиції щодо організації суспільних практик. Сьогодні вже не лише комунізм (та різновиди стратегії домінування будь-якого цілого над часткою) піддані нищівній критиці, все більшою мірою скептичним оцінкам піддається й ліберальний погляд на суспільство, індивіда, державу. Мабуть, це викликано й тим, що інформаційна епоха все більше спрямовує людей на те, щоб піднятися над поглядом очікування швидкої (та й, відповідно, швидкоплинної) корисності «тут і зараз», які частіше мають суто матеріальний вимір, і подивитись на перспективи світового розвитку, відчуті, завдяки у тому числі комунікативним можливостям, як індивідуальне пов'язане з іншим індивідуальним і з усім світом. Епоха пост-матеріальних цінностей, як часто сьогодні визначають інформаційну епоху (приміром, Рональд Інглеарт), руйнує не лише тотальні стратегії стабільності, а й викликає питання до світоглядних позицій, які індивідуалізм ставлять винятково на перший план. Взаєморозуміння, наявність спільних норм і соціальних інститутів, навіть традицій є важливим чинником того, що індивідуалізація не призведе до руйнації будь-яких проєктів загального добробуту та регресу у вимірах варваризації та атомізації суспільного буття. Повага до цінностей, інтересів і потреб інших людей, а отже, їхня взаємозалежність є необхідною умовою подолання негативних тенденцій індивідуалізації. Отже, свобода індивіда в інформаційну епоху має не лише індивідуальний вимір і зосереджується на негативному сенсі (як свобода «від»), а й зростатиме, на нашу думку, вимір, пов'язаний із досягненням спільних цілей і з відчуттям співсуспільної користі. Цей вимір експлікує свободу як здатність людини зрозуміти себе через розуміння іншого. Соціальний мутуалізм, як метод взаємодії у суспільному просторі надає можливості реалізації класичного принципу, за яким свобода кожного є запорукою свободи всіх.

Соціальний мутуалізм, на нашу думку, є важливою складовою синергії як певного типу соціальної взаємодії. Дійсно, синергія (грец. *synergia* – співробітництво, сприяння) передбачає спільну дію, спільну працю в

усіх сферах людської діяльності як основу спільності. Синергія являє собою навіть незаплановану і неусвідомлювану в якості такої співпрацю індивідів, які переслідують власні цілі, але діють при цьому в одному напрямку, тобто як соціальна група. На нашу думку, саме синергетичний підхід до соціального інжинірингу в інформаційну епоху може надати можливості для запобігання негативним тенденціям та викликам сучасності та стати основою для того, щоби нові форми соціального буття набули нового змісту і сприяли гармонізації між аксіологією та технологією діяльності людини.

Третьою складовою соціального інжинірингу (поряд із соціальним мутуалізмом і синергією), а саме він є, на нашу думку, стрижнем політики як такої (у будь-яку епоху, починаючи з античності, коли політика за умов грецького полісу розглядалась як мистецтво управління спільними справами) виявляється ренесанс гуманістичного сприйняття людини.

Підсумовуючи особливості розуміння концепту «свобода людини» в інформаційну епоху слід виділити такі аспекти. Вимоги до можливостей реалізації свободи на сучасному етапі значно підвищилися разом із підсиленням викликів, «ризиків» стосовно самовизначення людини у світі. Велике значення має втілення розуміння свободи як справедливості, становлення соціальної співпраці як методу життєдіяльності сучасної людини. Співпраця людей на засадах взаємодопомоги в свою чергу є відбиттям людиновимірної складової у суспільному розвитку. Парадигмальні трансформації суспільства під знаком «плинності», «пласкості», «без вагомості» потребують адекватних відповідей у виборі методологічних засад стратегії й тактики дій, спрямованих на стабільність. Саме людиновимірний підхід, відкритість і неформальність в інжинірингу соціальних процесів і зв'язків, на наш погляд, є визначальними елементами політики та владного впливу (політико-режимного) в інформаційну епоху.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бусова Н. Модернизация, рациональность и право / Н. Бусова. – Харьков: Изд-во «Прометей-Прес», 2004. – 352 с.
2. Бауман З. Зміни треба прийняти / Зигмунт Бауман. – [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://zbruc.eu/node/12643>
3. Фридман Т. Плоский мир: краткая история XXI века [Електронний ресурс] / Т.Фридман. – М. АСТ; Хранитель, Мидгард, 2007. – 608 с. – Режим доступу: http://qame.ru/book/other/the_world_is_flat/Томас%20Фридман,%20Плоский%20мир.doc

4. Арон Р. Демократия и тоталитаризм /Пер. с фр. / Р. Арон. – М.: Текст, 1993. – 303 с.
5. Авксентьева Т. Г. Соціокультурні трансформації: становлення консенсусних засад інформаційного суспільства в Україні / Т.Г. Авксентьева // Соціокультурні трансформації у процесі становлення інформаційної цивілізації в Україні [моногр.] /за ред. В.І. Штанько. – Х.: ХНУРЕ, 2009. – 176 с. – С.52-67.
6. Маклюэн М. Средство есть сообщение / М. Маклюэн // Приложение к книге Матвеева Л. В., Аникеева Т. Я., Молчанова Ю. В. Психология телевизионной коммуникации: учеб. пособие. – М.: РИП-Холдинг, 2002. – С. 303-315.
7. Poster M. The Mode of Information: Poststructuralism and Social Context / Mark Poster. – Chicago: University of Chicago Press, 1990. – 179 p.
8. Poster M. Cultural history and Postmodernity: Disciplinary readings and challenges / Mark Poster. – New York: Columbia University Press, 1997. – 173 p.
9. Democracy in a Technological Society / Langdon Winner (ed.). – Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1992. – 239 p.
10. Мамфорд Л. Миф машины. Техника и развитие человечества. / Льюис Мамфорд. – М.: 2001. [Электронный ресурс] // Центр гуманитарных технологий. URL: Режим доступа: <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/3115>
11. Dizard W.P. The Coming Information Age: An Overview of Thechnology, Economics, and Politics / W.P. Dizard. – New York: Longman, 1982. – 213 p.
12. Нейсбит Дж. Мегатренды / Дж. Нейсбит. – М.: АСТ, 2003. – 380 с.
13. Leadbeater Ch. Living on Thin Air: The New Economy / Charles Leadbeater. – London: Penguin Books, 2000. – 288 p.
14. Кастельс М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе / Мануэль Кастельс; Пер. с англ. А. Матвеева под. ред. В. Харитонова. – Екатеринбург: У-Фактория, 2004. – 328 с.

УДК 330.113.4

Валесян С.В

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ПРОБЛЕМА ЦЕНТРУ ТА ПЕРИФЕРІЇ В ІСТОРИЧНОМУ КАПІТАЛІЗМІ: СВІТ-СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ

Розглядаються основні сутнісні характеристики відношення ядра та периферії в контексті розвитку історичного капіталізму та структури монополістичних технологій накопичення капіталу. Досліджуються базові стратегії капіталізму впродовж останніх п'ятисот років, роль периферійних ринків у формуванні міжнародних економічних зв'язків та їх вплив на створення світових держав-гегемонів.

Ключові слова: світ-система, накопичення капіталу, периферія, ядро, ринкова економіка, монополії.

Валесян С.В

ПРОБЛЕМА ЦЕНТРА И ПЕРИФЕРИИ В ИСТОРИЧЕСКОМ КАПИТАЛИЗМЕ: МИР-СИСТЕМНЫЙ АНАЛИЗ

Рассматриваются основные сущностные характеристики отношения ядра и периферии в контексте развития исторического капитализма и структуры монополистических технологий накопления капитала. Исследуются базовые стратегии капитализма на протяжении последних пятисот лет, роль периферийных рынков в формировании международных экономических связей и их влияние на создание мировых государств-гегемонов.

Ключевые слова: мир-система, накопление капитала, периферия, ядро, рыночная экономика, монополии.

Valesyan S.

**THE ISSUE OF THE CENTER AND PERIPHERY IN HISTORICAL CAPITALISM:
WORLD-SYSTEMS THEORY**

The article examines the essential characteristics related to the core and periphery in the context of historical capitalism development and monopoly technologies of capital accumulation. The author overviews the basic strategies of capitalism over the past five hundred years, as well as the role of peripheral markets in shaping of the international economy and their impact on the global hegemon's appearance.

Keywords: world-system, the accumulation of capital, the periphery, the core of the market economy, monopoly.

Проблема експансії капіталу та структурна дихотомія «центр – периферія» є центральною темою аналізу історичного капіталізму. З метою мінімізації витрат та максимізації прибутку капітал має тенденцію до переходу на ринки країн або економік, де ціна робочої сили, податки та політична кон'юнктура сприяють більшому накопиченню прибутку. Вже з самого початку існування більш-менш стійкої структури накопичення капіталу формуються тенденції до розділення праці. Наприклад, очевидним стає більш чітке розділення між містом і сільською місцевістю в епоху Середньовіччя, де сільська місцевість виступає головним постачальником сільськогосподарської продукції на ринки міста. Місто, в свою чергу, постачає в село товари та послуги з більшою додатковою вартістю. К. Маркс писав, що з початком відділення міста від села починається перехід суспільства від варварства до цивілізації, від племінного ладу до першої державності: «Знищення протилежності між містом і селом є одна з перших умов суспільної єдності, – умова, яка, в свою чергу, залежить від безлічі матеріальних передумов і яка, як це видно вже з першого погляду, не може бути здійснена однією тільки волею. Відділення міста від села можна розглядати також і як відділення капіталу від земельної власності, як початок незалежного від земельної власності існування і розвитку капіталу, тобто власності, заснованої тільки на праці та обміні» [1, с.35].

Отже, географічний розподіл праці між суб'єктами виробництва має економічне підґрунтя. За умови історичного капіталізму географічні напрямки товарних кіл не були випадковими. Якщо їх нанести на карту, то ми побачимо, що вони перехреснюються у центрі, який зазвичай збігався з містом або сезонним ярмарком поза містом. Традиція ярмарків врешті-решт згасла до середини XVIII ст. через посилення протекціонізму з

боку держави та збільшення кількості міжнародних товарних бірж, і ця трансформація ще більше підтверджує посилення тенденції розділення між ядром та периферією [2, с 77]. Це емпіричне спостереження Ф. Броделя важко заперечити. Говорити про товарні ланцюги означає говорити про поглиблений суспільний розподіл праці, який у процесі історичного розвитку капіталізму став все більш функціональним і географічно охоплював все більші території, стаючи з часом все більш ієрархічним: «Ця ієрархізація простору в структурі виробничих процесів вела до все більшої поляризації між ядром і периферійними зонами світ-економіки не тільки по лінії розподілу (рівні реального доходу, якість життя), але, що ще більш важливо, і по лінії локалізації накопичення капіталу» [3, с.88].

Важливо розуміти, що міжнародний торговий капіталізм доіндустріальної епохи мав мало схожого з тим, що ми називаємо «вільним ринком». Якщо на локальних ринках ми і зустрічаємося з антимонопольними діями місцевої влади, то на рівні міжконтинентальної торгівлі ми маємо приклад монополії або олігополії. Найкращим і найефективнішим способом отримання прибутку було створення штучного дефіциту товарів, які мали найбільший попит серед клієнтів, за допомогою скупки товару наперед та накопичення його на великих складах: «...примітно, але вся велика торгівля Амстердаму була підпорядкована вузьким колам великих купців, які диктували ціни на немалу кількість важливих продуктів: китовий вус та китовий жир, цукор італійський шовк, прянощі, мідь, селітра .... Як тільки передбачався воєнний час, що обіцяв високі ціни на іноземні товари, які стають рідкісними на ринку, амстердамські купці до краю набивали п'ять чи шість поверхів своїх складів. Це призвело до того, що на початку війни за Іспанський спадок, кораблі не могли більше розвантажувати

свої грузи через відсутність вільного місця на складах» [3, с.418].

Отже, будь-який капітал прагне отримати монополію на ринку. Звичайно, ми знайомі з її найяскравішими прикладами: привілейовані компанії XVI-XVIII ст., Великі торгові дома XIX ст., Транснаціональні корпорації XX в. Це були глобальні структури, які прагнули включити якомога більше зв'язків тієї чи іншої товарної мережі. Однак ще більш широкого поширення набули більш дрібні форми вертикальної інтеграції, що включають лише кілька ланок (або навіть всього дві ланки) в ланцюзі: «Звісно ж, є вірним висновок, що саме вертикальна інтеграція була статистичною нормою історичного капіталізму, а не ті «ринкові» вузли в товарних ланцюгах, де продавець і покупець по-справжньому виступають як сторони-антагоністи» [2, с.88].

Концентрація капіталу в зонах ядра створювала як фіскальну базу, так і політичну мотивацію для розвитку сильних державних машин. Серед багатьох можливостей цих машин були і такі, які забезпечували подальше ослаблення державних машин периферійних зон. У результаті цього держави ядра чинили тиск на периферійні держави. Найяскравішим прикладом такого тиску можна назвати так звані Опіумні війни між центральними західними імперіями та Китаєм в середині XIX ст., які ставили своєю метою збільшення поставок опіуму на китайський ринок [4, с.271]. Але силові акції з примусу периферійних держав до торгівлі не завжди були привабливими для країн ядра, і такого роду воєнні акції не були поширені. Як ми побачимо далі, торговий капіталізм без будь-яких зусиль вибудовував систему ієрархічних вертикальних зв'язків, які забезпечували економіки ядра будь-якою сировиною та гарантували периферійним економікам колоніальну долю.

Важливо підкреслити, що траєкторія розвитку історичного капіталізму має не тільки циклічний характер, а й характеризується тим, що з часом зона його діяльності географічно постійно розширювалась. Фактично цей процес супроводжувався періодичними ривками, хоча кожне наступне розширення здавалося обмеженим за своїм масштабом. Безсумнівно, це почасти пояснюється самим технічним розвитком історичного капіталізму. Удосконалення транспорту, засобів зв'язку і озброєнь постійно здешевлювало включення усе нових регіонів, розташованих далеко від зон ядра. Але це не дозволяє робити висновок, що за

розширення та експансії капіталу економіки, які перебували до цього на периферійних зонах, навіть в Європі, отримували економічні або будь-які інші преференції. Процес розширення світ-системи не мав на меті збагачення будь-якої локальної економіки поза межами економіки-ядра, а навпаки, мав тенденцію до ще більшого закріпачення та знедолення населення. Такий процес Фернан Бродель називав «повторним закріпаченням» [3, с.259]. Європейські країни Східної Європи, починаючи з XVII ст., які виступали в якості сировинних додатків для країн ядра були приречені на колоніальну долю. Починаючи з цього періоду, селянин, який був прив'язаний до землі, юридично та фактично втратив свободу пересування та не міг навіть звільнитись від натуральних повинностей та відпрацювань. Якщо до 1500 р. в Польщі панщина була мінімальною, тобто не перевищувала одного дня на тиждень, то до 1550 р. вона збільшилась до трьох днів на тиждень. Аналогічна тенденція спостерігалась і в Угорщині, а двома століттями пізніше – і в Російській Імперії.

Такого роду зростання панщини в країнах Східної Європи мало як зовнішні, так і внутрішні фактори: «Зовнішні – масовий попит з боку Західної Європи, яку необхідно було забезпечувати сировиною. Звідси випливають і зростаючі вимоги на придатну для експорту продукцію. Внутрішні – в зростаючій конкуренції між державою, містами та панами, ці останні майже повсюди (за винятком Росії) займали панівне становище. Наслідком занепаду міст та міських ринків, слабкості держави було присвоєння робочої сили (а разом із тим і присвоєння виробничих земель), яке сприяло успіху феодалів» [3, с.262].

Можна спитати: яке відношення має такого роду тактика закріпачення до капіталізму? Адже ми знаємо, що одними із базових атрибутів капіталізму є вільний ринок праці та можливість найманого працівника звільнитись у будь-який момент. Повторне закріпачення було зворотним боком торгового капіталізму, крупний землевласник не був капіталістом, але він був на службі тих, хто формував капіталістичну систему: «Найбільший польський вельможий пан отримував аванси від гданського купця та через його посередництво – від купця голландського. В деякому сенсі він знаходився в такому ж підлеглому становищі, що і сеговійський вівчар, який у XVI ст. продавав вовну своїх баранів генуезьким купцям задовго до стрижки» [3, с.264].

Стратегія периферійних еліт мала реверсний характер. Завдяки колосальним ресурсам та експорту сировинних товарів у країни ядра, периферійна олігархія отримувала значні прибутки та зворотним шляхом, з країн ядра отримувала промислові товари та предмети розкоші: «...голландці концентрували і направляли назад у Річ Посполиту предмети елітного споживання, від французьких вин і розкішних італійських тканин до китайського фарфору, колоніального цукру і каву, на які шляхта витрачала свої грошові доходи. Чим не глобалізація?» [5, с.67-68].

Отже, історичний капіталізм спонукає периферійні економіки до повторного закріпачення робочої сили. Поширеною є точка зору про те, що буржуазія виграла конкуренцію у феодальній аристократії та зробила сеньйоральний порядок жертвою своєї системи, має сумнівне підґрунтя. Скоріше навпаки: капіталістична система підпорядкувала феодалізм своїм потребам та

«пішла» на колосальний рівень закріпачення населення навіть у самій Європі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. Немецкая идеология / К. Маркс, Ф. Энгельс // Собр. соч. Т. 3. - М.: Политиздат, 1955. - 689 с.
2. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV– XVIII вв.: В 3-х т. Т. 2: Игры обмена / Ф.Бродель. - М.: Прогресс, 1988. - 633 с.
3. Валлерстайн И. Исторический капитализм. Капиталистическая цивилизация / И.Валлерстайн. - М.: Тов-во научн. изданий КМК, 2008. - 176 с.
4. Кошелев В. С. Всемирная история Нового времени. XIX – начало XX века / В.С. Кошелев, И.В. Оржеховский, В.И. Саница. - Мн.: «Народная асвета», 1998. - 366 с.
5. Дерлугьян, Г. Как устроен этот мир. наброски на макросоциологические темы / Г.Дерлугьян. - М.: Изд.-во Института Гайдара, 2013. - 384 с.

УДК 321.64

Шумський Л. М.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ К. ШМІТТА В КОНТЕКСТІ ПОБУДОВИ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Позиції К. Шмітта являють собою певний комплекс засобів для формування адекватних підходів до політичних реалій сучасності, особливо під час виконання завдань із створення демократичної правової держави. Шміттіана – величезний інтелектуальний потенціал, який сприяє розумінню логіки сучасної політичної науки, зокрема понять легальності та легітимності управління в державі, тотальності й сильної держави, підтверджується актуальність проблеми політичної єдності суспільства, що у К. Шмітта прямо пов'язується з феноменом репрезентації.

Ключові слова: держава, влада, легальність, легітимність, демократія, репрезентація, парламентаризм, диктатура, тотальність, правова держава

Шумский Л.Н.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ К. ШМИТТА В КОНТЕКСТЕ ПОСТРОЕНИЯ СОВРЕМЕННОГО ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА

Позиции К. Шмитта представляют собой определенный комплекс средств для формирования адекватных подходов к политическим реалиям современности, особенно при осуществлении задач по созданию демократического правового государства. Шмиттиана – огромный интеллектуальный потенциал, способствующий пониманию логики современной политической науки, в частности понятий легальности и легитимности управления в государстве, тотальности и сильного государства, подтверждается актуальность проблемы политического единства общества, что непосредственно связано у К. Шмитта с феноменом репрезентации.

Ключевые слова: государство, власть, легальность, легитимность, демократия, репрезентация, парламентаризм, диктатура, тотальность, правовое государство

Shumsky L.

POLITICAL VIEWS OF K. SCHMITT IN THE FRAMEWORK OF ESTABLISHING
A MODERN RULE-OF-LAW STATE

K. Schmitt's position presents a certain complex of means for forming adequate approaches to political realities of modernity, especially by fulfilling the tasks of establishing a democratic rule-of-law state. Schmitt's heritage provide a huge potential intellectual contribution to understanding the logics of modern political science where new approaches are gained to interpreting the concepts of legality and legitimacy of the state' governing, of totality and a strong state. The topicality of the issues of political unity of a society is supported, which Schmitt connects to the phenomenon of representativeness.

Key words: state, power, legality, legitimacy, democracy, representativeness, parliamentary government, dictatorship, totality, rule-of-law state.

Погляди К. Шмітта являють собою певний комплекс засобів для формування адекватних підходів до політичних реалій сучасності, особливо у процесі створення демократичної правової держави. Шміттiana – це величезний інтелектуальний потенціал, який сприяє розумінню логіки сучасної політичної науки, в якій нових граней набувають осмислення понять легальності та легітимності управління в державі, тотальності й сильної держави, підтверджується актуальність проблеми політичної єдності суспільства, що у К. Шмітта прямо пов'язується з феноменом репрезентації в контексті непримиренного протистояння ліберально-демократичному плюралізмові.

Серед зарубіжних учених, предметом дослідження яких була теоретико-політична спадщина К. Шмітта, слід назвати Х. Кварича, Д. Лаака, Р. Меринга, Машке, Ф. Нойманна, Б. Рютерса, Б. Тешке, П. Томміссена, Ю. Фіялковські, К. Хильгера та ін, також значну увагу зазначеній проблематиці приділили С. Артамошин, Е. Гаранов, О. Кільдюшов, К. Лапшин, А. Михайлівський, Е. Россі, П. Рахшмир, А. Смирнов, А. Філіппов та ін. Вітчизняні дослідники також зробили значний внесок у розробку різних аспектів теми: Р. Войтович, М. Головатий, О. Крисенко, В. Терлецький, О. Фісун, М. Шаповаленко, Ю. Шейко та ін.

Головне призначення держави як суверенної інстанції, вважав К. Шмітт, полягає у збереженні миру й забезпеченні раціонального політико-адміністративного управління. Для К. Шмітта пріоритетний орієнтир – держава, форма і конституція – другорядне. Ця позиція до сих пір є об'єктом критики і найрізноманітніших інтерпретацій [1], не дивлячись на те, що саме конституції мислитель надавав великого значення й присвятив чимало творів. Про конституцію

держави та здійснювану нею стратегію, писав учений, «можна судити тільки тоді, коли держава функціонує як така, ця думка стосується насамперед складної і залежної від багатьох чинників ліберальної демократії як державної форми [2, с. 36]. Скепсис відносно дієздатності ліберальної демократії пояснюється тим, що К. Шмітт завжди був непримиренним противником лібералізму й критикував його по багатьох позиціях, основним із яких є ігнорування лібералізмом «серйозного випадку», особливо у період кризи Веймарської республіки у другій половині 1920-х років. Вся політика головним чином має бути здатна, писав К. Шмітт, диференціювати «друга й ворога», розуміти перманентну загрозу, але антитеза «друг – ворог» підміняється лібералізмом універсальним партнерством між економічними конкурентами та ідеологічними противниками; поняття політичного вичерпується у змаганні партійних політичних доктрин, тобто в плюралізмі інтересів [3]. Учений вважає, що такий підхід розмиває сутність політичного й стосовно конкретного внутріполітичного становища у Веймарській республіці не сприяє віднайденню виходу з небезпечної ситуації. Вихід – це рішення, згідно з К. Шміттом. На переконання К. Шмітта, суб'єкт, який прийняв рішення в умовах «виняткового випадку», стає сувереном. В основі такого тимчасового рішення – «ніщо» [4], що є надзвичайно ірраціональним, припускає відхід від правових норм, але зміст виняткового випадку» передбачає раціональну можливість виходу з кризи.

Ця думка К. Шмітта є предметом гострих дискусій і зберігає свою актуальність до сьогодні, оскільки процеси розбудови держави на різних континентах ніколи не закінчувались. При цьому слід погодитись з оцінками перекладача й знавця творчості К. Шмітта О. Кільдюшова, згідно з якими, «тита-

нічна місія К. Шмітта, покладена ним на самого себе, котра полягає у пошуку вибору вектора горизонту соціальної дії у сфері прийняття загальнозначущих політичних рішень для адекватної колективної дії» [5].

Роль учення К. Шмітта, наприклад, у післявоєнному державному будівництві Німеччини та інших європейських країн підкреслює А. Михайловський. Учений пише, що «Causus Schmitt» красномовно говорить про специфічний розвиток інтелектуального життя в Німеччині після Другої світової війни, ідеал сильної, раціональної держави, що стоїть над суспільством і має імунітет від суперечливих соціальних інтересів, був еталоном не тільки для консерваторів, а й для багатьох лібералів у післявоєнний період існування Європи» [6].

Точка зору К. Шмітта, згідно з якою індивідуалістичний лібералізм не в змозі сформулювати політичну ідею, оскільки виступає проти будь-якого типу політичної влади, активно критикується. Зокрема А. Баєв пише, що по суті лібералізм ні в якому разі не аполітичний. Багато ліберальних держав у минулому наочно продемонстрували силу і дієздатність. Досить згадати перебіг і підсумки Другої світової війни, коли ліберальні демократичні держави змогли чітко визначити різницю між другом і ворогом і виявилися здатними перемогти противника. «Тому теза К. Шмітта про сліпий і недієздатний лібералізм, який не може розпізнати внутрішнього і зовнішнього супротивника, є слабкою. Крім того, на перший погляд, безвихідні політичні ситуації, можуть бути врегульовані винятково за допомогою компромісів, і не завжди виникає необхідність авторитарного рішення» [7]. З боку К. Шмітта, відзначає П. Рахшмир, спостерігається явна недооцінка ліберальної демократії. К. Шмітт не бачив у ній прихованих резервів. «На практиці ліберальна демократія виявилася сильнішою, ніж він думав. Життєва стійкість визначається здатністю долати свої слабкості. Навпаки, тотальні режими в розумінні К. Шмітта і тоталітарні в сучасних трактуваннях, які здавалися могутньою і монолітною структурою, встигли розвалитися» [8].

Необхідно, на наш погляд, відзначити міркування Ш. Муффа, яка була непримиренним противником К. Шмітта, але при цьому писала, «що два моменти з політичної спадщини К. Шмітта залишаються актуальними для ліберальної демократії: визнання неминучого поділу, як би переконливо лібералізм ні відстоював ідею «загально-

людської рівності й свободи» і, нехай навіть у своєрідній формі, але розуміння наявності «ворога», якщо вона (ліберальна демократія) не хоче бути знищеною політичним противником» [9].

Важливими є міркування Г. Люббе відносно поглядів К. Шмітта щодо механізмів побудови правової демократичної держави. Г. Люббе писав, що слабкістю Веймарської республіки, згідно з К. Шміттом, була, зокрема, її нездатність юридично й політично розпізнати своїх смертельних ворогів і реагувати відповідним чином; це не повинно було повторитися під час другої німецької парламентської демократії – такий висновок, який з аналізу праць К. Шмітта могли зробити саме ліберали. «Розрізнення друга і ворога виявляється у цьому контексті застосовним і навіть незамінним. Центральну сукупність понять політичної теорії К. Шмітта можна без проблем використовувати в ліберальному дусі для обґрунтування конституційно-правових та інших політичних заходів самоствердження ліберальної парламентської демократії» [10].

У зв'язку з цим, свою оцінку стану ліберальної демократії дає Р. Фойгт у новітньому дослідженні «Легальність без легітимності?» 2015 року, де він підкреслює значимість поглядів К. Шмітта, зокрема, розуміння легальності та легітимності в поєднанні з особливостями політики партійної держави. Р. Фойгт пише, що стабільність ліберальної демократії, як у Німеччині, так і в усій Європі знаходиться під загрозою, і в будь-який час може настати хаос. Головна причина полягає в тому, що у формально-інституційному плані демократичні засади зберігаються, але демократичність прийняття важливих державних рішень втрачає своє значення. Партійна політика і боротьба між партіями за голоси електорату стає пріоритетною, що зумовлює відхід від основного завдання визначення після виборів урядової політики. У ст. 21 Конституції Німеччини записано, що «партії беруть участь у формуванні політичної волі народу, створення партій – вільно, внутрішня організація повинна відповідати демократичним принципам» [11]. Але роль партій у політичних процесах у державі набагато перевищує повноваження, закріплені Основним законом. Суть у тому, що у виборній процедурі має місце таке явище, як «партійні списки». Ці списки складаються самою партією, і кандидати в депутати, які не отримали мандат самостійно, а пройшли за партійними списками, потрапляють в

безнадійну залежність від волі партії. Це означає, що «парламентарі беруть на себе зобов'язання, в першу чергу, від партії, а не від виборців. Парламент Німеччини продовжує, таким чином, традиції бути ареною маніпуляцій на користь різних партикулярних інтересів, проти чого рішуче виступав К. Шмітт» [12, с. 23]. Вибори передбачають створення гармонійного зв'язку між депутатським корпусом і виборцями. Але парламентська практика демонструє протилежні реалії. Насправді здійснюється дистанціювання між депутатами і виборцями, «репрезентація» є відсутня. Перш за все, це полягає в тому, що депутати призначають собі «княже» матеріальне забезпечення, що набагато перевищує можливості пересічних громадян, причому це не перешкоджає багатьом парламентарям лобювати інтереси певних кіл і, відповідно, додатково підвищувати свої доходи, подібна діяльність парламенту знижує довіру населення і істотно загрожує легітимності діючої влади» [12, с.27]. За сучасних умов, вважає Р. Фойгт, для збереження функціональності зв'язку демократії і легітимності необхідно по-новому вивчити поняття демократії для визначення нових інституційних форм і підходів, які будуть відповідати нашій глобальній епосі.

Щодо поняття «репрезентація» дуже важливими уявляються міркування Д. Дузо. Автор пише, що якщо оцінити значення підходу К. Шмітта до поняття репрезентації, то стає очевидним не теоретичний або ідеологічний вибір інтерпретатора, а результат, який констатує надзвичайну важливість співвідношення репрезентації і політичної єдності для осмислення сучасних політичних процесів. Д. Дузо переконаний, що назріла необхідність більш досконалих форм контролю діяльності парламенту з боку громадськості, оскільки репрезентанти не виконують і не проводять в життя загальну волю народу, вони зайняті здійсненням своїх приватних інтересів [13].

У сучасному політичному дискурсі щодо перспектив феномена правової держави незмінними темами залишаються поняття диктатури, тотальності, тоталітаризму, надзвичайного стану або «виняткового випадку», які неминуче асоціюються з ім'ям К. Шмітта. Дослідник Ю. Деревянченко, зокрема, аналізує значення робіт К. Шмітта для правових підстав формування тоталітарних режимів і доходить висновку, що «правова легітимність індиферентна до конкретних форм свого здійснення, правова держава імпліцитно має тенденцію

еволюціонувати до диктатури і тому потребує громадських інститутів, які генерують моральний дискурс» [14].

Ми вважаємо, що дослідник міркує досить прямолінійно з кількох причин. По-перше: не можна пов'язувати «тотальність» К. Шмітта з сучасним розумінням «тоталітарності». Для порівняння понять слід навести детермінацію «тоталітарного», яку пропонує М. Броше: «тоталітарні системи правління прагнуть до абсолютної концентрації влади і не допускають ніякої конкуренції, ця обставина зумовлює дію неймовірно руйнівної сили, спрямованої на знищення всього, що відхиляється від системи або проявляє ознаки подібного відхилення» [15]. «Тотальність» у К. Шмітта має дещо інший зміст. К. Шмітт, писав, що держава, яка може відрізнити друга від ворога – справжня, і в цьому сенсі тотальна, вона існувала в усі часи, слугувати зміцненню її влади. Держава, по суті, не дає жодних шансів для появи антидержавних формувань, або таких, що перешкоджають чи сприяють розколу. Унаслідок політизації Німеччина перетворилася не на тотальну, а й на партійну державу, на конгломерат тотальних партій. Ці партії «тотально себе реалізують, керують своїми прихильниками від народження до смертного одра, тотально проникають у найрізноманітніші соціальні групи, нав'язують свої погляди, видаючи їх за правильні, щодо державних форм і економічних питань» [16, с.75]. Тотальність у сенсі простого обсягу за відсутності інтенсивності та політичної енергії є протилежністю владі та силі. Тотальні партії через парламент практично керують державою, роблячи її об'єктом своїх компромісів. Між державою і урядом, з одного боку, і масами громадян – з іншого, функціонує високоорганізована багатопартійна система, що стала монополією в політиці. Прагнення підпорядкувати своїм інтересам кожен життєву сферу і величезні маси громадян суперечить всім конституційним положенням. Крім того, «правові підстави» для формування тоталітарних режимів у вченні К. Шмітта теж досить спірні. Досить зауважити, що нацисти прийшли до влади без К. Шмітта, маючи свою програму, інтелектуальний потенціал ученого використовувався режимом, щоправда, не без участі самого К. Шмітта [17].

По-друге, слід наголосити на оригінальності і науковості підходу К. Шмітта до поняття «диктатура», оскільки у диктатурі він вбачав не самоціль, а раціональний

інструмент у конкретній політичній ситуації. Варто згадати думку О. Хьоффе, котрий підкреслював, що інтелектуали часто запозичують трактування «політичного» й «суверенітету», активно використовуючи понятійний апарат, який увів у науковий обіг саме К. Шмітт. «Різнобічний інтерес до освоєння та актуалізації ідей К. Шмітта зумовлений важливим впливом, який продовжують чинити розумові стратегії на усвідомлення ролі й значущості політичних інститутів у державному устрої суспільства. Сильна сторона теорії К. Шмітта – уявлення про суспільно-політичну цілісність, яка формується у разі виникнення небезпеки як ззовні, так і зсередини, і дихотомія «друг-ворог» має сенс» [18]. Думку О. Хьоффе поділяє, зокрема С. Ударцев: «якщо авторитарні режими неминує поступатися ліберальній демократії у досягненні максимальної творчої індивідуальної реалізації, у рівні громадських ініціатив, у розвитку громадянського суспільства за «нормальних» умов, то у певний відрізок часу вони можуть конкурувати за ефективністю організації громадян і навіть мати перевагу. Тут слід визнати правоту К. Шмітта, що у надзвичайній ситуації, яка вимагає мобілізації всього суспільства, механізми жорсткого регулювання і контролю дієві за будь-якої державної форми» [19].

К. Шмітт писав свого часу, що у найскладніші для держави моменти, яким би нецивілізованим поняттям не вважалася диктатура, вона може прийти на допомогу, якщо немає інших шляхів для запобігання анархії та небезпеки громадянської війни [20, с. 7]. При цьому вчений розмірковує про збереження індивідуальних свобод і оцінює ступінь загрози цим свободам з боку певних недержавних формувань. Винятковий випадок або «надзвичайний стан» неминує асоціюватися з поняттям диктатури, але слід підкреслити, що К. Шмітт відповідально і компетентно звертався до понять диктатури і надзвичайного стану (виняткового випадку). Це підтверджується в роботі вченого, на цей момент невідомої вітчизняному дослідникові, яку ми представляємо вперше «Положення про порядок застосування закону до ст. 48 конституції Німеччини» (1926 р.). К. Шмітт зазначав у цьому творі, що надзвичайні повноваження, надані рейхспрезидентом у ст. 48 Основного закону, повинні бути максимально точно регламентовані, з праводержавної точки зору, з метою не допустити безмежної диктатури. У ст. 48 після перерахування прав рейхспрезидента

зафіксовано, що «подробиці регулюються загальнодержавним законом» [21, с. 46], але, зауважує К. Шмітт, «цей закон про порядок застосування ст. 48 до сих пір не прийнятий, тому виникає цілий ряд проблем, оскільки не встановлені умови і обмеження для здійснення надзвичайних заходів [22, с. 38]. Порівняно з загрозливим для держави становищем 1919 р., писав К. Шмітт, коли Конституція приймалася в скорочені терміни для стабілізації становища, ситуація 1926 р. досить спокійна і дозволяє «визначити обсяги повноважень рейхспрезидента простим державним законом без конституційних змін» [22, с. 41]. К. Шмітт, таким чином, констатує необхідність суворої регламентації закону про «надзвичайний стан».

Ми підкреслюємо найважливішу інтелектуальну заслугу К. Шмітта в розумінні логіки сучасної політичної науки, в якій головну роль відіграє феномен політичної єдності, що є фундаментальним критерієм існування будь-якої державної форми. Це твердження сформовано на основі вивчення оригіналів мислителя і робіт його прихильників і учнів. Зокрема Е. Бекенферде відзначав правильність розроблення Карлом Шміттом критерію політичного й заснованого на ньому поняття держави як політичної єдності і про значення свободи індивідуальної та політичної волі для державної єдності і державного порядку [23].

Таким чином, можна зробити висновок, що у сучасному політичному дискурсі щодо перспектив феномена правової держави незмінними темами залишаються поняття диктатури, тотальності, тоталітаризму, надзвичайного стану або «виняткового випадку», легальності та легітимності управління в державі, політичної єдності суспільства. Процес розбудови сучасної правової держави в Україні обтяжується відсутністю досвіду у створенні власної державності в Україні. Для з'ясування деяких теоретичних проблем дуже принагідними є певні положення теоретичної спадщини К. Шмітта.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лапшин К. Учение о государстве в трудах К. Шмитта: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Краснодар, 2012. [Електронний ресурс] /К. Лапшин – Режим доступу: dlib.rsl.ru/loader/view/01005053300?get=pdf
2. Quaritsch H. Positionen und Begriffe Carl Schmitts. Vierte, unveränderte Auflage. – Berlin: Duncker & Humblot, 2010. –130 S.
3. Brauchen wir diesen Carl Schmitt? Zur aktuellen Relevanz Carl Schmitts für Forschung und Gesellschaft [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://>

- /www.grin.com/de/e-book/107258/brauchen-wir-diesen-carl-schmitt-zur-aktuellen-relevanz-carl-schmitts
4. Nichts der Entscheidung Eine Studie zum Deziisionismus in den frühen Schriften Carl Schmitts [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://core.ac.uk/download/pdf/14507674.pdf>
5. Кильдюшов О. Шмитт как теоретик российских нулевых [Електронний ресурс] /О. Кильдюшов. – Режим доступу: <http://www.russ.ru/> Mirovaaya-povestka/SHmitt-kak-teoretik-rossijskih-nulevyh
6. Михайловский А. Борьба за Карла Шмитта [Електронний ресурс] / А. Михайловский. – режим доступу: <http://www.phil63.ru/borba-za-karla-shmitta>
7. Баев В. Политические взгляды Карла Шмитта [Електронний ресурс] /В. Баев. – режим доступу: <https://www.sovremennoeravno.ru/m/articles/>
8. Рахшмир. П. Идеи и люди. Политическая теология Карла Шмитт [Електронний ресурс] /П. Рахшмир. – Режим доступу: <https://www.portal-credo.ru/site/?act=lib&id=1155>
9. Муфф Ш. Карл Шмитт и парадокс либеральной демократии [Електронний ресурс] /Ш. Муфф. – Режим доступу: www.ruthenia.ru/logos/number/45/12.pdf
10. Люббе Г. Карл Шмитт в восприятии шибера-лов [Електронний ресурс] /Г. Люббе. – Режим доступу: http://www.logosjournal.ru/arch/60/89_7.pdf
11. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Hrsg., Bundeszentrale für politische Bildung. – Bonn, 2011. – 144 S.
12. Voigt R. Legalität ohne Legitimität? [Електронний ресурс] / R. Voigt. – Режим доступу: www.springer.com/de/book/9783658069261
13. Duso G. Carl Schmitt: Politische Theologie als Einsicht in die modernen politischen Begriffe [Електронний ресурс] / G. Duso – Режим доступу: www.cirlpge.it/.../SCHMITT%20politische%20Theologie%20
14. Деревянченко Ю. Политическая теология и правовое государство. Уроки Карла Шмитта [Електронний ресурс] /Ю. Деревянченко – Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/politiches-kaya-teologiya-i-pravovoe-gosudarstvo-uroki-karla-shmitta>
15. Brosche M. Totale Herrschaftssysteme [Електронний ресурс] /М. Brosche. – Режим доступу: home.uni-leipzig.de/staat/quellen/brosche.doc
16. Schmitt C. Starker Staat und gesunde Wirtschaft (1932) / С. Schmitt // Staat, Großraum, Nomos. Hrsg., von G. Maschke. – Berlin: Duncker & Humblot, 1995. – 688 S.
17. Hilger C. Rechtsstaatsbegriffe im Dritten Reich: eine Strukturanalyse [Електронний ресурс] / С. Hilger – Режим доступу: <https://books.google.com.ua/books?isbn=3161480570>
18. Хёффе О. Шмитт – маргинален. Кант – актуален [Електронний ресурс] /О. Хёффе. – режим доступу: <http://www.russ.ru/layout/set/print/Mirovaaya-povestka/SHmitt-marginalen.-Kant-aktualen>
19. Ударцев С. Сильное государство: вопросы теории [Електронний ресурс] /С. Ударцев. – Режим доступу: km.kazguu.kz/uploads/files/1.%20Ударцев%20С.Ф.%20с.%206-14.pdf
20. Schmitt C. Diktatur und Belagerungszustand. Eine staatsrechtliche Studie (1916) /С. Schmitt // Staat, Großraum, Nomos. Hrsg., von G. Maschke. – Berlin: Duncker & Humblot, 1995 – 668 S.
21. Материалы Народного Комиссариата Юстиции. – М.: 1921. – Вып. IX. – 68 с.
22. Schmitt C. Das Ausführungsgesetz zu Art. 48 (sog. Diktaturgesetz) (1926) /С. Schmitt // Staat, Großraum, Nomos. Hrsg., von G. Maschke. – Berlin: Duncker & Humblot, 1995. – 688 S.
23. Бёкенфёрде Э. Понятие политического как ключ к работам Карла Шмитта по государственному праву [Електронний ресурс] /Э. Бёкенфёрде – Режим доступу: http://www.logosjournal.ru/arch/60/art_112.pdf

УДК 323.2-042.3: [323.1 + 316.34]

Попков Д.О.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

НЕОДНОРІДНІСТЬ ЯК АТРИБУТ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Аналізується проблематика стабільності політичної організації суспільства в контексті його структури. Із застосуванням різних теоретичних підходів показано, що неоднорідність сучасного суспільства є його нормативним станом. Обґрунтовується неефективність забезпечення цілісності політичної організації суспільства за рахунок примусового викорінення різноманітності субдержавних колективних ідентичностей, які історично склалися на території держави. Визначається перспективним задля забезпечення ефективності політичного режиму та збереження його демократичності пошук балансу між політичною єдністю та різноманітністю елементів суспільства.

Ключові слова: однорідність, гетерогенне суспільство, ідентичність, політична стабільність